

OROSZORSZÁG A GLOBÁLIS RENDSZERBEN ÉS EURÓPÁBAN. AZ EU-OROSZORSZÁG KAPCSOLATOK ALAKULÁSÁT BEFOLYÁSOLÓ FŐBB TÉNYEZŐK VÁLTOZÁSAI ÉS EZEK HATÁSA AZ OROSZ-MAGYAR KAPCSOLATOKRA

C. OTKA KUTATÁSI PROGRAM ÖSSZEFOGLALÓ TANULMÁNYA

KÉSZÍTETTE: SIMAI MIHÁLY

A program keretében készült jövőorientált tanulmányok, összekapcsolva az elméleti vonatkozásokat a reálfolyamatokkal, a Szovjetunió szétesése nyomán létrejött új orosz állam eddigi fejlődésének sikereit és kudarcait, kedvező és kedvezőtlen következményeit, távlati fejlődésének főbb tényezőit, világgazdasági, világpiaci reintegrálódásának, politikai és gazdasági hátterét, formálódó globális szerepét világították meg. Az orosz állam és a főbb partnerek oldaláról is vizsgálták a kapcsolatok alakulásának tényezőit a világ főbb térségeiben, mindenekelőtt a volt szovjet térségben, az Európai Unióban és Ázsiában. Különös súlyt fektettek annak elemzésére, hogy az Orosz Föderáció és Magyarország nemzetközi gazdasági és politikai kapcsolatait milyen hagyományos és új tényezők alakítják.

A reintegrálódás nem pontos kifejezés arra, hogy a rendszerváltás nyomán Oroszország vagy a többi volt szocialista ország a globális piaci rendszer része lett. Ez eleve többdimenziós folyamat, amelynek alapvető tényezői különböző szinten is lényegesek. A Szovjetunió egyébként a múltban sem létezett a szélesen értelmezett világgazdaságon és piacon kívül. Tény azonban, hogy a szocialista jellegű államok részvételét a nemzetközi piaci rendszerben társadalmi-gazdasági berendezkedésük, politikai preferenciáik, stratégiai érdekeik, valamint ellenfeleik politikája jelentős mértékben korlátozták évtizedeken keresztül. A szocialista tervgazdálkodás jellegzetességei eleve a befelé fordulást, az autarkias törekvéseket ösztönözték. A Szovjetunió nem vett részt azokban a meghatározó fontosságú multilaterális szervezetekben sem, amelyek a kereskedelempolitika vagy a monetáris politika alapvető szabályait meghatározták. A kelet–nyugati kapcsolatokban azonban kénytelen volt e szabályokat legalábbis részben figyelembe venni. A tanulmányok az orosz állam és a főbb partnerek oldaláról is vizsgálták a kapcsolatok alakulásának tényezőit a világ főbb térségeiben, mindenekelőtt a volt szovjet térségben, az Európai Unióban és Ázsiában. Különös súlyt fektettek annak elemzésére, hogy az Orosz Föderáció és Magyarország nemzetközi gazdasági és politikai kapcsolatait milyen hagyományos és új tényezők alakítják.

Az első tanulmány átfogó elemzés a témáról: áttekintés a múlttól, a jelenről és a valószínűsíthető távlatokról. A globális folyamatokkal összefüggésben vizsgálja Oroszország hatalmi pozícióiban és belső helyzetében történt változásokat, ezek főbb következményeit. Lényegében azokat a feltételeket és tényezőket tekinti át, amelyek az új orosz állam politikai viszonyaiban, gazdasági fejlődésében, világgazdasági és nemzetközi politikai „integrálódásában”, jövőjének, biztonságának, bilaterális és multilaterális kapcsolatainak formálódásában meghatározóak.

A második tanulmány arra keresi a választ, hogy lehetséges-e a mozaikos, széteső állami iparpolitika (és a területfejlesztési politika) eszközeinek segítségével a feldolgozóipar versenyképes revitalizálása a sajátos orosz gazdasági-társadalmi viszonyok között. Arra következtetésre jut, hogy az adott feltételek mellett is sok még a lehetőség az ipar egyes szegmenseiben – a korábbi szaktudásra alapozva –, a világpiacon is versenyképes termelés fejlesztése, az import csökkentése érdekében. Megvilágítja, hogy az iparpolitikában a nagy

nyersanyagtermelő monopóliumok és ipari-pénzügyi csoportok (ellen)érdekei érvényesülnek. Vázolja a világgazdasági válság kedvezőtlen következményeit.

A harmadik tanulmány Oroszország szerepét mutatja be a világ átalakuló energiagazdálkodásában. „Elhelyezi” Oroszországot a legnagyobb energiafogyasztók és termelők között, értékeli az eddigi oroszországi energiastratégiai programokat. Részletesen elemzi az orosz gáz-, olaj- és szénipar helyzetét és kihívásait. Mindhárom ágazat esetében előbb a főbb globális trendeket részletezi, majd az oroszországi készletek, kitermelés, termelők, felhasználók és a piac viszonyait vizsgálja.

A negyedik tanulmány Oroszország külkereskedelmével foglalkozik. Áttekinti mindazokat a változásokat, amelyek a külkereskedelmi rendszerben történtek Oroszország elmúlt közel két évtizede során. Megvilágítja Oroszország helyének, jelentőségének alakulását a nemzetközi kereskedelemben. Bemutatja azokat a jelentős változásokat, amelyek az orosz külkereskedelem földrajzi irányultságában bekövetkeztek, azt a folyamatot, ahogyan a korábbi belső kereskedelemről külsővé vált volt posztszovjet kereskedelmi kapcsolatok beszűkülnek, s amellyel párhuzamosan a világ fejlett gazdaságaival, elsősorban az Európai Unió tagállamaival, valamint a legutóbbi években a Kínával való árucserre-kapcsolatok megerősödnek.

Az ötödik tanulmány azt vizsgálja, hogyan alakultak a külföldi közvetlen tőkeberuházások (FDI) Oroszországban a világválság előtt és alatt. Elemzi azokat a tényezőket, amelyek az elmúlt két évtizedben meghatározták az Oroszországba irányuló külföldi tőkebefektetések nagyságát, forrásainak alakulását és ágazati szerkezetét. Áttekinti a jelentősebb oroszországi magyar befektetéseket is.

A hatodik tanulmány az orosz társaságok külföldi tőkekihelyezéseit vizsgálja. Felvázolja az orosz tőkebefektetések főbb jellemzőit az egyes időszakokban, s az orosz FDI-export sajátosságait, ezek okait tárja fel. A tanulmány kitér az orosz befektetők magyarországi jelenlétének részletes elemzésére is.

A kötetet záró tanulmány a magyar-orosz kapcsolatok elmúlt két évtizedét veszi górcső alá. Bár az írás központi kérdése a gazdasági kapcsolatok alakulása, azokon belül pedig a kereskedelem, kitér a politikai és gazdasági szférák kölcsönhatására is. Az objektív elemzést támasztja alá a nemzetközi összehasonlítás: az orosz piacon elért magyar sikereket, illetve az ott elszenvedett magyar veszteségeket a hasonló cipőben járó közép-kelet-európai országokban tapasztalható folyamatokkal és eredményekkel veti össze.

AZ OROSZ FÖDERÁCIÓ A XXI. SZÁZADBAN: AZ ÁTALAKULÁS ÉS A GLOBÁLIS INTEGRÁLÓDÁS ÚTJAIN

/Simai Mihály tanulmánya alapján/

Oroszország mint a cári birodalom alkotó állama, a Szovjetunió legjelentősebb köztársasága az elmúlt évszázad során, tehát hosszú történelmének egy viszonylag rövid szakaszában is hatalmas változások színtere, részese, kezdeményezője, haszonélvezője és szenvedő alanya volt. Csupán a második világháború alatt a Szovjetunió 27 milliós emberveszteségéből 14 millió halott és további több mint tízmillió egész életére munkaképtelenné vált személy „jutott” az Orosz Köztársaságra. Hatalmasak voltak anyagi veszteségei is. 1710 városát pusztították el teljesen, vagyis egyetlen ép ház sem maradt. 71 000 orosz falut égettek fel teljesen. Harmincezer iparvállalata és közlekedési infrastruktúrájának közel fele hevert romokban a háború nyomán. A demográfiai folyamatok hatását Oroszország nem volt képes „kiheverni” a XX. században, s ezek még a XXI. század demográfiai válságában is szerepet játszottak.

Hatalmas veszteségeket eredményezett a rendszerváltás is. A bruttó nemzeti termék visszaesése nagyobb volt, mint a második világháborúban a megszállt területeken.

A Szovjetunió szétesésével és az új orosz állam létrejöttével 1991-ben indult történelmi szakaszt egy olyan folyamat kezdetének kell tekinteni, amelynek mozgatórugói rendkívül összetettek, belső és külső feltételei egy dinamikus átalakulásban lévő világban formálódnak, s ezért is rendkívül bizonytalanok a kirajzolódó távlatok.

A Szovjetunió szétesése és az új orosz állam megalakulása része volt a XX. század utolsó szakaszában és a XXI. század első évtizedeiben lezajlott nagy transzformációknak. Ezek között különösen döntő az, hogy a Szovjetunió szétesésével véget ért a világbirodalmak csaknem fél évezredes korszaka, és új szakasz bontakozott ki a nemzetközi hatalmi struktúrában is. Véget ért a második világháború után kibontakozott bipoláris hatalmi viszonyokra épült korszak, amelynek központi konfrontációja volt a hidegháború. A hidegháború befejeződése Oroszország és a volt szovjet köztársaságok, valamint a Szovjetunió befolyási szférájába tartozó államok számára is új feltételeket teremtett, és a jaltai-potsdami második világháború utáni európai rendszer átalakulását, s az új, egységes Németország létrejöttét is eredményezte. Oroszország a nemzetközi hatalmi viszonyok rendszerében a Szovjetunió gazdasági és katonai potenciáljának jelentős részét "örökölte", de nem globális szuperhatalom.

Az átalakulás egyben egy új, multipoláris világrend kibontakozásában is szerepet játszik. Megnövelte Japán és Németország, valamint Kína relatív fontosságát és lehetőségeit is a globális hatalmi rendszerben. A XXI. század első évtizedének végén kirobbant világgazdasági válság következményei feltehetően tovább gyorsítják a hatalmi viszonyok multipolarizálódását.

Oroszország „helye” és szerepe egy olyan globális kapitalista rendszerben, amelynek egysége a Szovjetunió szétesése nyomán lényegében ismét helyreállt, természetesen nem csupán gazdasági kérdés. Rendkívül fontosak politikai és ideológiai összefüggései is. A Szovjetunió nemcsak saját magát tekintette a szocializmus „legfőbb bástyájának”, hanem szövetségesei és ellenfelei is annak tartották. A globális ideológiai konfliktusokban sajátosan keveredtek a hatalmi tényezők is. A XXI. század elejére kialakult globális kapitalista rendszer természetesen számos területen és jelentős mértékben különbözik attól a kapitalizmustól, amelynek egységét először az októberi forradalom törte meg, majd a második világháború után végbement társadalmi és hatalmi változások hatásai formáltak. A kapitalizmus különböző válfajaiban és reinkarnációiban történelmi és társadalmi sajátosságok, fejlettségi szintkülönbségek és más gazdasági adottságok játszanak szerepet. Az Oroszországban formálódó kapitalizmusra pl. sajátos állammonopolista viszonyok jellemzőek. A politikában kialakult anarchikus viszonyok, az érdekrendszerek labilitása és változásai és a tradíciók nagy ereje, a külső hatások jelentősége ennek is sajátos arculatot adnak.

Oroszország esetében különösen sajátos kérdéskört alkotnak a belső tényezők: a cári rendszerből és a szovjet korszakból örökölt kedvező és kedvezőtlen tényezők, „hagyományai”, méretei, természeti adottságai, fejlettségi szintje, gazdasági szerkezete, logisztikai viszonyai, mindenekelőtt szállítási rendszere és interaktív kapacitása, jogi és politikai berendezkedése, intézményeinek hatékonysági foka. A kulturális, sőt pszichológiai tényezők sem lényegtelenek, például, hogy az orosz ortodox egyház milyen szerepet játszik az identitás alakításában. Mindezek sajátos módon keverednek a külső feltételek hatásaival. Az 1930-as években a világgazdasági válság jelentősen meggyorsította a Szovjetunió fejlődését. A 2007–2010-es válság esetében azonban éppen ennek ellenkezője következett be, tekintettel arra, hogy az orosz gazdaság a nemzetközi piaci rendszer része lett, s a világgazdaságba különösen az energiaszektoron keresztül integrálódott. Minden korábbinál lényegesen nagyobb mértékben vált függővé a globális konjunktúra ingadozásaitól, a pénzpiacoktól és a nyersanyagok iránti kereslettől.

Orosz Föderáció nem egyszerűen a Szovjetunió egyik utódállama, hanem annak jogutódja. Jövője szemszögéből lényeges, hogy milyen arányban örökölte a Szovjetunió hatalmának alapját alkotó tényezőket, s mennyire képes politikájában ezekre támaszkodni a jövőben a nemzetközi rendszer hatalmi struktúrájában. A Szovjetunió lakosságának 51 százalékát, területének kb. 76

százalékát és ipari kapacitásának hatvan százalékát „örökölte”. Több, mint 25 millió orosz azonban kívül maradt határain, s vált a világ egyik legnagyobb „diaszpórájává”.

A következő táblázat a cári Oroszország földrajzi illetve gazdasági méreteit hasonlítja össze a jelenlegivel, tehát a Szovjetunió szétesése nyomán megalakult Oroszországgal a globális rendszerben kialakult arányokat tekintve.

1. táblázat

Oroszország a globális rendszerben

Terület	A világterület százalékában	A világnépesség százalékában	Részesedés a világ bruttó termékéből /vásárlóerő paritáson/
Orosz birodalom, 1913	17	9,80	9,40
A mai területű Orosz Föderáció 1913-ban	13	5,30	5,10
Orosz Föderáció 2007-ben	13	2,50	1,60

Forrás: Novaja Rosszija: Informacionno – Sztatiszticeskij almanah Moszkva 1994. Mezsduarodnaja Akademija Informaciji és CIA Factbook, 2009.

Oroszország geostratégiai helyzete nemcsak a méretek alapján különbözik a cári birodalométól és különösen a Szovjetunióétól. Szárazföldi határainak hossza 20 241,5 km. Ebből Azerbajdzsán 284 km, Belorusz 959 km, Kína (délkeleten) 3605 km, délen 40 km, Észtország 290 km, Finnország 1313 km, Grúzia 723 km, Kazahsztán 6846 km, Észak-Korea 17,5 km, Lettország 292 km, Litvánia (Kalinyingrád oblaszty) 227 km, Mongólia 3441 km, Norvégia 196 km, Lengyelország (Kalinyingrád oblaszty) 432 km, Ukrajna 1576 km. Tengeri partvonalának hossza 37 653 km. A Szovjetunió jelentős kikötőinek közel fele maradt Oroszországban. Mintegy 600 km-es partszakasza maradt a Fekete-tenger és körülbelül ugyanennyi a Kaszpi-tenger partvidékéből. A szovjet kereskedelmi flotta 50 százaléka jutott Oroszországnak. Sajátos kiszolgáltató helyzetbe került az orosz fekete-tengeri flotta, miután alapvető szevasztopoli bázisa Ukrajnához tarozik.

Oroszországnak a globális piaci rendszerben a nemzetköziesedés két jelentős folyamatához kellett és még inkább kell a jövőben alkalmazkodnia, illetve azokhoz kell illeszkednie: a transznacionalizálódáshoz és az univerzalizálódáshoz. Az első döntően az orosz vállalatok számára jelentett kihívást, a második az orosz jogrendszer és az állami intézmények működése számára. Az elmúlt 20 év során előbbre jutott mindkét területen, hatalmas feladatok állnak azonban még előtte, különösen annak nyomán, hogy a modernizációs folyamat csak úgy lehet sikeres, ha gyökeresen átalakítja részvételét a globális nemzetközi munkamegosztás területi, ágazati és szervezeti rendszerében. Ezt a rendszert sok tényező formálja a XXI. században. Ezek között különös fontosságú a tudományos-technikai fejlődés és folyamat globális terjedése, diffúziója, amelyik a tudásalapú gazdaságba, illetve társadalomba való átmenet központi tényezője.

A Szovjetunió szétesése nyomán létrehozott orosz állam előtt az 1990-es évek elején történelmileg példátlan tömegű és bonyolult feladatok álltak. A társadalmi, politikai, gazdasági és szociális feladatok, „transzformációk” mindegyike igen összetett, s együttesen összefüggő, összekapcsolódó rendszert alkotnak:

* az átalakulás a szétesett Szovjetunió legnagyobb tagállamából új globális hatalmi tényezővé egy többpólusú világban;

- * az átfejlődés egy diktatórikus rendszerből demokratikus állammá;
- * az ország területi integritásának biztosítása olyan multikulturális társadalom kiépítése révén, amelyik új alapon szervezi meg a különböző etnikai csoportok együttélését, s e folyamat bátorítása azokban a volt szovjet köztársaságokban, ahol jelentős orosz kisebbség maradt;
- * a fenyegető demográfiai válság kezelhetősége feltételeinek megteremtése;
- * az átmenet az alacsony hatékonyságú és gyakorlatilag csődbejutott központilag irányított etatista gazdaságból hatékonyan működő gazdaságra és magántulajdonra épülő piacgazdasági rendszerbe;
- * centralizált rendszerből kialakítani a decentralizáció optimális hálózatát;
- * egy olyan ipari rendszer kiépítése, amelyik hatékonyan képes hasznosítani a magasan képzett munkaerőt, felhasználni a részben már felszámolt hatalmas hadiipari és logisztikai rendszerből az értékes elemeket;
- * valamilyen módon pótolni, fenntartani és továbbfejleszteni azokat a termelési kapcsolatokat, amelyek a különböző köztársaságok ipara és az orosz ipar között fennálltak;
- * az ország gazdasági és társadalmi térszerkezetének kiegyensúlyozottabbá tétele;¹
- * a nemzetközi munkamegosztás rendszerében az olajra, földgázra és más nyersanyagokra épülő fázis túllépése és bekapcsolódás a nemzetközi gazdasági együttműködés pénzügyi, ipari és szolgáltató rendszerének tovább globalizálódó hálózatába, hatékonyan felhasználva az ország felhalmozott tartalékait;
- * a jelentős méreteket öltő társadalmi egyenlőtlenségek és az élet minőségét rontó más problémák mérséklése;²
- * a társadalmat ért lélektani megrázkódtatások következményeinek felszámolása. Új tényezők kialakítása az új orosz identitást formáló társadalmi kohézió elősegítésére.

Kezdetben sok nyugati elemző számított arra, s kormányaik igyekeztek is támogatni azt, hogy a hatalomra került erők a liberális demokrácia eszméi alapján alakítsák ki az új Oroszországot, szabad teret adva külföldi vállalatoknak az orosz piacon. A nemzetközi mezőnyben pedig Oroszország, ha nem is lesz a nyugati világ, vagy ezen belül az Egyesült Államok „alarendelt” állama, lényegében a gyengébb partner szerepében marad, legfeljebb regionális érdekekkel és befolyással. Ez az elképzelés illúzióknak bizonyult. Az orosz vezetés már az 1990-es évek második felében is nyilvánvalóvá tette, hogy önálló és jelentős szerepet kíván játszani a nemzetközi viszonyok rendszerében

Két évtized telt el a Szovjetunió szétesése óta. A XXI. századra Oroszország lényegében kilábalt a hosszú depresszióból, amelyik már a Szovjetunió szétesése előtt megkezdődött és az átalakulási válsaggal folytatódott. Konszolidációja azonban jórészt a magas olajáraknak volt köszönhető, amelyik lassította kormányzatának törekvéseit a diverzifikálódásra és az energiaexporttól való függőség csökkentésére. A világgazdasági válságot megelőző hét esztendő során az orosz gazdasági növekedés csaknem felét az energiaszektor, a termelés és a kivitel biztosították. Viszonylag jelentős volt azonban a szolgáltatások, és különösen a modernebb szolgáltatások bővülése is. Figyelemreméltó a feldolgozóipar és a mezőgazdaság szerepének korlátozottsága a gazdasági növekedésben. Ez arra utal, hogy a diverzifikálódás, különösen az iparban meglehetősen lassú volt. Viszonylag gyors növekedése ellenére Oroszország súlya a világtermékben alatta van annak, mint ami a 80-as években volt. Oroszország további súlyos problémája a demográfiai válság. Ennek méreteit az ország politikai vezetői (nemcsak a szakértők) a jövő szempontjából különösen katasztrofálisnak tartják. A népesség csökkenésének

¹ Az orosz városok több mint fele épült ki egy nagy iparvállalat körül. Háromnegyedükben pedig nem volt négy-nél több nagyvállalat s ezek leállása vagy termelésének jelentős csökkenése „nyomorövezetek” létrejöttét eredményezte az orosz térségek közel felében.

² 1991–98 között az orosz GDP csökkenése a hivatalos adatok szerint negyven százalék volt. Sok szakértő szerint azonban ennél is nagyobb méreteket öltött, s meghaladta a hatvan százalékot.

és előregedésének megállítása csak átfogó állami népesedéspolitikai intervenció, a szociális és egészségügyi viszonyokat radikálisan megjavító politika révén lehetséges, amelynek nagy gazdasági terheit csak jelentős gazdasági növekedés teremtheti meg.

Az 1990-es évekre jellemző viszonyokhoz képest, amikor az államhatalom gyakorlatilag működésképtelen volt számos területen és Oroszországot az anarchikus viszonyok közepette a további szétesés fenyegette, lényegében konszolidálódott és megerősödött az államhatalom. Oroszország számára létezésének és működőképességének minden területén döntő kérdés és feladat maradt azonban az állami adminisztráció minőségének radikális javítása olyan feltételek mellett, amelyek képesek ezt fenntartható demokratikus viszonyok között elérni. Az oligarchia szerepe a hatalomban, a középrétegek és különösen az értelmiség politikai megosztottsága, a viszonylag szűk hatalmi elitet alkotó érdekcsoportok döntő befolyása a politika formálásának szinte minden területén nagymértékben nehezíti a minőségi javulást. Lényeges kérdés az is, hogy milyen a bürokrácia emberi oldala, az abban működők „minősége”. Sok nemzetközi vizsgálódás jutott arra a következtetésre, hogy az orosz államapparátus nagyjában és egészében a fejlődő világ színvonalán áll, s ott is inkább az afrikaihoz áll közelebb. Ugyanakkor lényegesen jobb a felsőbb vezetés minősége. Sokkal jobban látják az ország helyzetét, érzékelik feladatait, s a külső világra is nyitottabbak. Putyin miniszterelnök innovációra épülő fejlődéssel kapcsolatos célkitűzései és Medvedyev elnök modernizációs elképzelései, amelyekben az államhatalom modernizációja is döntő feladatként fogalmazódott meg, továbbra is napirenden vannak. Nyitott kérdés azonban, hogy mennyire lesznek képesek az általuk is igényelt reformok végrehajtására. Továbbra is igen magas a bűnözés aránya. Oroszország számos területén maffiaszerű csoportok, többé-kevésbé nyíltan működnek. Óriási méreteket ölt az államapparátus minden szintjén a korrupció, amelynek csökkentése is roppant nehéz és szinte megoldhatatlannak tűnő feladat.

Radikálisan megváltoztak az orosz állam hatalmi pozíciói és fejlődésének külső feltételei. 1913-ban az Orosz Birodalom egyike volt a világ legnagyobb birodalmainak. A Szovjetunió a hidegháború éveiben a két világhatalom egyike volt. Jelenleg nincsenek olyan stratégiai ellenfelei, mint az USA és szövetségesei voltak, de olyan stratégiai szövetségesei sincsenek, mint a Varsói Szerződés tagjai. A NATO jelenleg hivatalosan nem irányul Oroszország ellen, de a szervezet fennmaradását a nyugati világ stratégiai eszközeként az Orosz Föderáció fenyegetésnek és érdekeivel ellentétesnek tekinti. A volt szövetségesek és szovjet köztársaságok egy része Oroszországot, ha nem is közvetlen ellenségének, de potenciális ellenfelének tekinti. A Szovjetunióhoz képest Oroszország sebezhetősége megnőtt. Legjelentősebb nagyvárosai, ipari üzemei határaihoz közelebb kerültek. Hadseregének az a része, amelyet a Szovjetuniótól örökölt, elvesztette korábbi harcképességét. Modern rakéta és nukleáris védelmi berendezéseinek, radarhálózatának, hadiflottájának és logisztikai rendszerének döntő bázisai kerültek az utódállamokhoz.

A külső körülményeket illetően, döntő fontosságú tényező az is, hogy a világpolitikában nem valószínű olyan globális háború, amelyikre a felkészülés jelentős erőfeszítéseket igényelne, anyagi eszközeinek radikális átcsoportosítását követelné.

A XXI. század Oroszországának több vezetője is kijelentette, hogy semmilyen formában nem kívánnak versengeni az Egyesült Államokkal, s nem is lennének erre képesek. Nem tekintik az EU-t sem versenytársnak. „Lelkesen” fogadta el a hatalmi elit Oroszország besorolását a BRIC tagjai közé, jóllehet, kilóg e csoportból. Sajátos nagyhatalmi igényeit geo-stratégiai feltételekre, tudományos bázisára, nukleáris kapacitására és a világ nyersanyag tartalékaiban elfoglalt helyére építi. Globális nagyhatalmi státuszának kialakításához és ennek globális elfogadtatásához alapvető fontosságúak fejlődésének gazdasági dimenziói a XXI. században. A 2007 és 2010 közötti gazdasági válság különösen jelentős tényező volt az orosz társadalom és gazdaság gyengeségeinek és sebezhetőségének nyilvánvalóbbá válásában. A válság nyomán világosabbá vált az is, hogy nem csupán annak közvetlen következményeit kell felszámolni, hanem jelentős hosszú távú problémákat is kezelni kell, amelyeket a válság tovább növelt. A modernizáció és az

innovatív ipari és szolgáltató tevékenységek fejlesztése létfontosságú feladatok Oroszország jövője szempontjából. A versenyképesség növelésének alapvető feltétele a bürokrácia csökkentése, a korrupció visszaszorítása és általában az állam működőképességének radikális javítása.

A következő évtizedekben a külső és belső tényezők összhatásának (és kölcsönhatásainak) következményei több alternatívát is valószínűsíthetnek Oroszország jövőjéről. Optimális belső és külső feltételek mellett sem lehet arra számítani, hogy 10-15 év alatt mélyreható változásokra kerülhet sor Oroszország helyzetében a nemzetközi rendszerben. A világgazdasági válság következményei rontották Oroszország lehetőségeit a nagyigényű és költséges programok megvalósítására és a világgazdaság kilátásai sem kedvezőek. Bizonytalan, hogy a hatalmi „tandem” alakulása, működőképessége milyen lesz a következő néhány évben. Nem valószínű azonban, hogy az oligarchia profitéhsége és a belső infrastrukturális és gazdaság-korszerűsítő beruházások elhanyagolása, a megoldatlan belső szociális és etnikai feszültségek, a nyugati világban és a volt szovjet térségben, valamint egyes volt szovjet köztársaságokban érvényesülő oroszellenesség fogják meghatározni az Orosz Föderáció jövőjét. Ezen tényezők megerősödése végső soron belső forradalmi helyzethez, sőt az ország széteséséhez vezetnének. A XXI. század elején kibontakozott konszolidáció jelentős mértékben csökkentette a válság és katasztrófavariáció valószínűségét.

Valószínűbb alternatíva Oroszország konszolidációjának folytatódása. A konszolidációt a világgazdasági válság lassította ugyan, de nem szakította meg. A konszolidáció fontos eleme egy olyan fejlődési út, amelyik figyelembe veszi Oroszország hagyományait, érdekviszonyait és az orosz társadalom értékrendjét. Nem másolja sem a liberális piacgazdaság, sem pedig a szociális piacgazdaság modelljét. Úgy tűnik, hogy az orosz politikai és gazdasági elit a XXI. század első évtizedének végére gyakorlatilag kialakította, hogy milyen úton kíván haladni. Visszanyerve önbizalmát és erejének nagy részét, Oroszország lényegében önálló utat választott, amelyik meghatározott mértékben autoritáriánus, központosított, megfelel az ország gazdasági életében döntő szerepet játszó új tulajdonosi rétegnek is. A politikai vezetés támogatottsága nem jelentéktelen mértékben egy hagyományos orosz nemzeti identitásra épül, amelyik nacionalista, rendpárti, s amelynek formálódásában az orosz ortodox egyház is szerepet játszik. A lényegében korporatív vagy állammonopolista-kapitalista centralizált modell működőképessége és jövője attól függ, hogy mennyire tud az ország hatalmas természeti erőforrásaira építve modernizálódni, s ehhez biztosítani a szükséges tőke felhalmozását és hatékony allokációját. Egy ilyen modell nem zárna ki a társadalmi folyamatok „mélyében” végbemenő demokratizálódást sem, amelynek következményei csak hosszabb távon érvényesülnek.

Nem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni természetesen olyan szélsőséges alternatívákat sem, amelyek a társadalom bizonyos csoportjai körében megfogalmazódnak. Ezek között talán a legszélsőségesebb az ún. „Orosz Doktrína” által ajánlott út. Elméletének kimunkálói abból indultak ki, hogy Oroszország mély válságban van s ezt csak a globalizációval szemben, a hagyományos orosz életforma bevezetésével lehet kezelni, illetve megoldani. Céljuk az volt, hogy nemzeti, konzervatív programot dolgozzanak ki, amelyik fegyvert ad a „láthatatlan agresszióval” szemben. Az „Orosz Doktrína” elég széles értelmiségi rétegek érdeklődését és támogatását váltotta ki, és különösen hatott a fiatal értelmiségiek körében. A világgazdasági válság és a szociális feszültségek nyomán egyes gondolatai megjelentek azokban a jobboldali rasszista tüntetésekből is, amelyek egyes városokban zajlottak. Szinte kizárt azonban, hogy bármilyen komoly politikai erő számára alternatívaként is elfogadhatóak vagy azok lesznek a jövőben.

Vitathatatlan, hogy Oroszország összességében megerősödött. Megőrzött és bizonyos területeken továbbfejlesztett néhány globális nagyhatalomra jellemző sajátosságot, s fontosságát növekvő mértékben elismerik a XXI. század vezető hatalmai is. Nukleáris potenciálja, stratégiai elhelyezkedése Európa és Ázsia között, szerepe a világ olaj és földgáz gazdaságában,

hagyományos kapcsolatai Ázsiában és a közel-keleti térségben, aktív részvétele a G20-ban, a G8-ban és a nemzetközi multilaterális szervezetekben ugyancsak fontos lehetőségeket jelentenek számára a hatalmi viszonyok hálózatában. Oroszország azonban nem lesz képes arra, hogy a globális hatalmi rendszerben a Szovjetunióhoz hasonló szuperhatalommá fejlődjék.

Hosszabb távon valószínű, hogy a XXI. század közepére Oroszország erős kapitalista állammá fejlődik, s jelentős szerepe lesz a XXI. század hatalmi struktúrájában. Ez az alternatíva nem lehet a „birodalmi Oroszországhoz” való visszatérés. A területi birodalmak kora véget ért és a Szovjetunió romjain létrejött új államok is az önálló fejlődés útján haladnak.

Oroszország a XXI. század nemzetközi rendszerében nem lesz képes elérni azt a hatalmi státuszt, amellyel a Szovjetunió rendelkezett a XX. század második felében. Adottságai, területi nagysága, lakosságának képzettségi szintje, termelési tapasztalatai, tudományos kapacitása, hatalmas természeti gazdagsága, regionális és globális befolyása kedvezőek ahhoz, hogy a XXI. század egyik igen fontos, globális jelentőségű állama legyen. Helyének alakulása a világ politikai és gazdasági hatalmi rendszerében azonban nagymértékben függ gazdaságának korszerűsítésétől, államszervezete hatékonyságának jelentős javulásától, az ország infrastruktúrájának a XXI. századra jellemző modern gazdaságot kiszolgáló képességétől. Központi jelentőségű az is, hogy milyen mértékben tud úrrá lenni a népesedési válságon, s a belső etnikai és szociális problémákon. Az országon belül nyilvánvalóan még sokáig folyik majd a vita arról, hogy Oroszország merre haladjon, milyen külpolitikai orientáció felel meg nemzeti érdekeinek. Hosszabb távon dől el az is, hogy belső viszonyait illetően azok az erők lesznek-e meghatározóak, amelyek támogatják a nyugati típusú demokráciának és liberális piacgazdaságnak modelljét, vagy pedig azok, amelyek valamilyen önálló, meghatározott mértékben autoritáriánus, „rendpárti”, központosított, a hagyományos orosz nemzeti identitásra épülő utat preferálnak, vagy valahol a kettő között helyezik el Oroszországot.

Megfogalmazódnak pesszimistább alternatívák is, amelyek egy feszültségekkel teli korszak lehetőségeit vázolják fel, s nem zárják ki Oroszország felbomlásának lehetőségét egy „távolkeleti” és egy alapjában európai köztársaságra. A prognózisok egy részét a russzofóbia vezérli. Az európai történelem tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a „russzofóbia” az oroszellenesség nem lehet a politika iránytűje Oroszországgal kapcsolatban. Gazdaságilag és politikailag stabil Oroszország Európát is biztonságosabbá teszi. Nem szabad figyelmen kívül hagyni természetesen, hogy egy soknemzetiségű eurázsiai hatalom sajátos érdekeit és értékrendjét nem könnyű összehangolni az európai törekvésekkel és különösen az egyes államok érdekeivel és értékrendjével. Elkerülhetetlen, hogy a világpolitika, a regionális politika és gazdaság jelentős kérdéseiben ne kerüljön sor vitákra, esetenként jelentős érdekütközésekre Oroszországgal. Kizárni természetesen történelmi meglepetéseket sem lehet. Ezért is fontosak a világ és Oroszország kapcsolatrendszerében a XXI. században a multilaterális intézmények, amelyek kellően rugalmasak és kezelni képesek a változásokat és esetleges feszültségeket.

FELDOLGOZÓIPAR ÉS GAZDASÁGPOLITIKA OROSZORSZÁGBAN

/Farkas Péter tanulmánya alapján/

A Szovjetunió a világgazdaságban első rendű fontosságú ipari állam volt. Felbomlását és a rendszerváltást követő öt év alatt *az orosz feldolgozóipar termelése kevesebb, mint felére csökkent.* Az ipari termelés *szerkezete degradálódott:* míg 1990 és 1997 között a kitermelő és az elsődleges nyersanyag-feldolgozó ágazatok kibocsátása „csak” harmadával esett vissza, a gépipar különböző ágazatainak teljesítménye 60-70 százalékkal, (a termelő berendezéseké azonban 80%-kal) esett.

Az 1998-as pénzügyi válság után új szakasz kezdődött. 2000-tól 2007-ig a bányászat 40, a feldolgozóipar 60 százalékkal növelte kibocsátását. A kedvező tendenciák azonban nem kompenzálták a kilencvenes évek pusztításait. Oroszország és egész ipara félperifériás pozícióba került a világgazdaságba, a nemzetközi munkamegosztásban.

Mindezen túl a *regionális különbségek hatalmasak* lettek, politikai feszítőerővé váltak. A rendszerváltást követően az ipar helyzetét alapvetően négy gazdaságpolitikai vonatkozású tényező határozta meg. 1. A hirtelen liberalizáció, a piacnyitás, a külkereskedelmi és valutapolitika (az importot szubvencionálták 2004-ig, a rubel felértékelődött). 2. A gazdálkodó egységek költségvetési támogatása összességében a töredékére esett. 3. Az egymást követő kormányok konkrét ipartámogató programokat is megfogalmaztak, de ezek alig-alig valósultak meg. A gazdaságpolitika kiszámíthatatlan volt, felpörgött az infláció. 4. Állami segédlettel kialakultak a nagy *pénzügyi-ipari csoportok*, melyekkel a piaci viszonyok káoszát igyekeztek áthidalni. Ekkortól a „konglomerátumok”, élükön az „oligarchákkal” egyoldalúan érvényesíteni tudták érdekeiket az állami gazdaságpolitikában is. Ehhez társult a korrupció.

2000 után folytatódott a 90-es években kialakult tendencia: ha voltak is halvány próbálkozások koncepciózusabb gazdaságpolitika kidolgozására, ha meg is fogalmaztak programokat, végrehajtási akarat és cselekvési terv hiányában nem valósultak meg. Ilyen próbálkozás volt már az évtized elején a Stratégia-2010 program, ilyen törekvés volt a hároméves görgetett költségvetési rendre való átállás, sok hosszú távú ágazati fejlesztési terv elfogadása. Az évtized folyamán *azonban nem tudták diverzifikálni a gazdaság szerkezetét. Lényegében nem nőtt az orosz gazdaság versenyképessége.* A gyors gazdasági növekedés, a külgazdasági többletbevétel és az állami eladósodottság csökkenése, valamint az életszínvonal növelése nem a szerkezeti és termelékenységi javulásnak volt köszönhető. Az orosz kormányzat gazdaságpolitikai lépéseit a szabadpiaci elvek, és azok között – a maga valóságában – *a legnagyobb vállalatok befolyásolják.* A monopolhelyzetben lévő óriáscégek, a politikai szférával jó kapcsolatokat kiépítő nagyvállalatok preferenciális adóelbánásban, adókönyvitésben, hitelekben, szubvencióban és állami garanciákban részesülnek. *Az orosz gazdaságpolitika elszalasztotta a kedvező világgazdasági feltételekből adódó esélyek kihasználását, a jelentős bevételek technikai-modernizációs fejlesztési lehetőségeit.* A be nem avatkozás szemlélete, a *status quo*-ra való törekvés lehetetlenné tette a távlatosabb stratégiai gondolkodást. A kormány főként az *állami részvételű holdingok* útján próbálja befolyásolni az ipari fejlődést, és hasznosítani, illetve fejleszteni az öröklött technológiai potenciált. Továbbra sincs érdemi jele annak, hogy a kormány egységes, hosszú távú iparpolitika kidolgozására törekedne. Ennek hiányában az állami iparpolitikát elvben a különböző ágazati és területi fejlesztési programok határozzák meg, melyekhez nagyon kevés eszközt rendeltek hozzá, s kontúrjaikat fellazítják a „konglomerátumok” érdekérvényesítő akciói. *Az adók, a szakemberhiány, az állami irányítás és a makrogazdasági instabilitás mellett a korrupció és a normativitás hiánya is nehezítik a vállalatok fejlesztő tevékenységét.* Oroszországban a cégeknek évente csak 10 százaléka vezet be új technológiát vagy új terméket, K+F tevékenységet a cégek 3 százaléka végez. Míg Oroszországban a bejegyzett licencek 1 százalékat hasznosítják, ez az arány a fejlett országokban 70 százalék.

A világgazdasági válság is visszavetette az ipari fejlődést. 2008-ban az ipar összességében veszteségessé vált, még mielőtt a világválság felszínre tört és begyűrűzött volna. A kormány elsősorban a bankokat mentette, rossz követelésállományukat váltotta ki. A Tartalékalap felhasználásával, a költségvetésen keresztül a vállalatok finanszírozását is segítette: állami garanciát vállalt a hitelekre, kamattámogatást adott, cégek pénzügyi szanálásához járult hozzá. *Nem volt valamiféle objektív kritériumrendszer,* de meghatározták a támogatandók listáját és sorrendjét. Ezek a következők: a „védelmi-ipari komplexum”, a legnagyobb, legtöbb embert foglalkoztató vállalkozások, a különböző iparágak között integrátor szerepet betöltő termelők (pl. autógyártók), a kohászati cégek nagy vásárlói (a vasútépítés, a hídépítés, útépítés, a csővezetékek

fektetése), a gépipar, mindenekelőtt a szerszámgépipar nemzetközileg versenyképesebb cégei, az építőipar, végül segítségre számíthattak az egész városoknak munkát és megélhetést biztosító nagyvállalatok. A válságkezelés során lényegében a korábbi gazdaság szerkezetet konzerválták. Kedvezőtlenül befolyásolja a modernizáció jövőjét az is, hogy a költségvetésből kevesebb jut az oktatásnak, a tudománynak, a „nemzetgazdaság” soron pedig negyedével kisebb összeg szerepel.

OROSZORSZÁG A VILÁG ÁTALAKULÓ ENERGIAGAZDÁLKODÁSÁBAN. AZ OROSZ GÁZ-, OLAJ- ÉS SZÉNIPAR A XXI. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDÉNEK VÉGÉN /Weiner Csaba tanulmánya alapján/

Az energiagazdasággal foglalkozó tanulmány a termelést, a felhasználást és az exportot elemezte Oroszországban. Igyekezett mindezt a globális tendenciákkal összefüggésben is vizsgálni. A világ primerenergia-felhasználása az 1982-es csökkenést követően 2008-ig megszakítás nélkül növekedett. A világválság alatt 2009-ben 1,1 százalékkal mérséklődött, amely az eddigi legnagyobb 1965 óta. Az orosz energiafelhasználás 2009-ben 6,4 százalékkal esett, miközben a bruttó hazai termék 5,9 százalékkal. Oroszország a világ harmadik legnagyobb energia-felhasználója, 2009-ben 5,7 százalékos globális részesedéssel. Az oroszországi energiafelhasználás 2008-ban (a 2009-es esést megelőzően) még mindig az 1990-es szint nem egész 80 százalékát tette ki. Az üvegházhatású gázok kibocsátása terén 30 százalékkal volt az 1990-es érték alatt.

Oroszország a bizonyított gázkészletek terén a globális rangsor élén áll, ám az igazolt olajkészletek alapján csak a hetedik, sőt, ha Kanada esetében az olajhomokot (mint nem konvencionális olajkészletet) is beszámítjuk, akkor a nyolcadik.

A 2009-es év fordulópont volt az orosz olaj- és gázszektor számára. Míg Oroszország a világ legnagyobb olajtermelőjévé és -exportőrévé lépett elő, megelőzve Szaúd-Arábiát, addig elvesztette vezető gáztermelő pozícióját: az Egyesült Államok mögé szorult. Az oroszországi olajtermelés 2009-es növekedésében több tényező is szerepet játszott. A legjelentősebb a Kelet-Szibéria–Csendes-óceán olajvezeték betáplálásához szükséges kelet-szibériai olajmezők szerepe volt. A vertikálisan integrált olajtársaságok kitermelése stabilizálódott, a független termelők kitermelése tovább növekedett.

Az oroszországi olajtermelést ma kilenc vertikálisan integrált olajtársaság uralja. Az élen a Jukosz romjaiból építkező Rosznyefty áll. A Rosznyeftyet a Lukoil, a TNK-BP, a Szurgutnyeftyegaz és a Gazprom Nyefty követi. Oroszországi léptékben közepes nagyságú olajtársaságok a Szlavnyefty, a Tatnyefty, a RusszNyefty és a Basnyefty. A kilenc vertikálisan integrált olajtársaság 2009-ben az oroszországi olajtermelés csaknem 89 százalékát adta. A Gazprom részesedése 2,4 százalékot tett ki, a termelésmegosztási egyezményrel termelők 3,0 százalékkal, a Novatek 0,7 százalékkal, a többi termelő pedig 5,3 százalékkal részesedett. Az Egyesült Államokban és Kanadában sokkal nagyobb a kisebb társaságok súlya. Az olajipar nemzeti bajnoka, a Rosznyefty agresszíven növekedett belföldön, stratégiai érdeklődésének középpontjában Kelet-Szibéria és a Távols-Kelet áll. A Lukoil viszont új 10 éves stratégiájában a beruházásokat a Kaszpi régióba, Irakba és Nyugat-Afrikába irányítja, ami olajtermelésének esését hozhatja.

Az orosz olajexport a kétezres években több mint 100 millió tonnával nőtt. Az orosz olajkivitel bő négyötöde Európába irányul. Annak ellenére, hogy csökkent Európában az olaj iránti kereslet, Oroszország növelte az exportját 2009-ben. Európa felé a tranzitországok kiiktatása a cél az olajexportban. A csővezetékes nyersolajexport jelenleg Oroszország európai felén négy irányban valósul meg: északon a Finn-öböl (Primorszk) és a Barents-tenger

(Varandej), délen a Fekete-tenger (az orosz Novorosszjszk és Tuapsze) felé, továbbá a „kontinensen” keresztül (Barátság kőolajvezeték). A kétezres években a volt szovjet balti államok kikötői egymás után tűntek el a térképről. Az odesszai irány 2009-ben állt le (a vezetéket ukrán döntés következtében ellentétes irányban használják), s az orosz tervek szerint az ukrán Pivdennij/Juzsnij (Juzsne/Juzsnoje város) és a lengyel Gdańsk (Naftoport) is kiesik a jövőben. Nagy kérdés, hogy Oroszország mekkora mennyiséget terel át a Barátság kőolajvezetékéből a Belaruszt elkerülő Balti vezetékrendszer–2 megépítését követően.

Kína a kétezres évek közepére lett Oroszország jelentős olajpiaca. Kína az Egyesült Államok után a világ második legnagyobb olajimportőre, 2009-ben előzte meg Japánt. Oroszország hangsúlyos távol-keleti olajpolitikát visz. A kormány, illetve az állami (ellenőrzésű) vállalatok (Rosznyefty, Transznyefty) erőteljes szerepet vállalnak a kitermelés regionális átalakításában, a kelet-szibériai termelés felfuttatásában és a keleti export érdekében. Mindez a sok milliárd dolláros vezeték megépítésén, az alkalmazott vezetékes szállítási tarifákon, az exportvám-kedvezményeken, a kitermelési adón jól nyomon követhető. A 2009-ben elfogadott, 2030-ig szóló új energiastratégia szerint az oroszországi olajtermelés-növekedés fő motorja a Nyugat-Szibériától keletre fekvő régió: Kelet-Szibéria és a Távol-Kelet lesz. Az olajtermelés földrajzi elmozdulása – a Tyiman-Pecsora régió és Kelet-Szibéria olajtermelésének növekedése – a kitermelt nyersolaj minőségében is változást hoz. A Kínába menő közvetlen vezetékes export megvalósulásáig vasúton, tengeren és Kazahsztánon keresztül csővezetéken érkezhethet az orosz nyersolaj Kínába.

A jelenlegi gázpiaci folyamatokat a világon alapvetően négy, egymással szorosan összefüggő tényező alakítja: (1) a gáz túlkínálata, (2) a nem konvencionális gáztermelés felfutása, (3) az LNG-termelés megugrása és (4) a regionális piacok globalizálódása. Ezekkel kapcsolatban pedig az árazás kérdése áll a középpontban. Mindez óriási kihívás elé állítja a Gazpromot, amelyet 2007 márciusában a Financial Times az új hét nővér egyikének nevezett ki. A 2009-es év fordulatot hozott az orosz gázmérlegben is: a gázdeficit rémképét a túlkínálat vette át. A kilencvenes években Oroszország már szembenézett a túlkínálattal, illetve a kereslet visszaesésével. Az orosz gázmérleg forrásoldalát – a legnagyobbtól kezdve – a Gazprom és a Gazpromon kívüli társaságok gáztermelése, valamint a közép-ázsiai gázbeszerzés (reexport) adja, míg a három fő piac szintén csökkenő sorrendben: a belföld, a FÁK-on túli Európa és a FÁK.

A Gazprom a világ legnagyobb gáztermelője, globális és oroszországi részesedése azonban évről évre csökkent, miközben az oroszországi gázkészletekből való részesedése nőtt. A Gazprom-csoport által értékesített gáz több mint fele irányul belföldre, durván 30 százaléka a volt Szovjetunió kívüli piacokra, s mintegy 15 százaléka a Független Államok Közösségébe és a balti államokba. Ezzel szemben a bevételek 55–60 százaléka a „távol-külföldön” keletkezett.

A Gazprom eddig sikeresen akadályozta meg a közép-ázsiai gáz (közvetlen) európai megjelenését. A transzkaszpi gázvezeték nem valósult meg, s amíg a Kaszpi-tenger jogi helyzete nem rendeződik, aligha kivitelezhető. A transzkaszpi projekt legnagyobb ellenzői Oroszország és Irán.

A Türkmenisztánból Kínába haladó vezeték fordulópontra jelentett a térségben. Kína türkmenisztáni sikere nemcsak a közép-ázsiai orosz pozíciókat rontja, hanem a Kínába menő orosz vezetékes exportterveket is. Másfelől viszont az orosz fél számára a kínai térnyerésnek pozitív hozadéka is van: amíg a kínaiakhoz kerül a türkmén gáz, Türkmenisztán addig sem nyugat felé (a Nabuccóba) diverzifikál.

Az orosz gázszállítások diverzifikációját (1) az európai tranzitdiverzifikáció, (2) a keleti vezetékes export és (3) az LNG jelenti. Az Északi Áramlat gázvezeték előrehaladását nagy ellenállás övezte, végül 2010 áprilisában elkezdődött a tengeri vezeték lefektetése. Bár a hatalmas beruházásigényű Déli Áramlat jövője a jelenlegi keresleti viszonyok és az elnökváltással fordulatot vett ukrán–orosz kapcsolatok fényében meglehetősen bizonytalannak tűnik, azonban nem irreális. Bizonytalan a Gazprom keleti vezetékes gázexportjának jövője. Az olajhoz hasonló

elkötelezett keleti exportstratégia és elmélyülő kínai együttműködés nem látható a gáznál. Mindez azt jelenti, hogy a Gazprom Európa-függősége megmarad, amelyet az európai elkerülő vezeték(ek) megépítéséig a tranzitország-függőség is tetézik. Az elkerülő vezetékekbe való beruházások, illetve az erőforrások ezekre való koncentrálása révén az Európához való kötődés tovább erősödik.

Növekvő jelentőségű az orosz energiapolitikában a szén. A legnagyobb szénimportőrök a világon 2009-ben Japán, Kína és Dél-Korea voltak, a megelőző években Japán, Dél-Korea és Tajvan.

Oroszország a széntermelésben az ötödik volt 2009-ben, viszont a második legnagyobb szénkészlettel bír a világon. 1997 végéig a szénipar tulajdonosi szerkezete gyakorlatilag változatlan volt. Az oroszországi privatizáció pozitívan hatott a széntermelésre, a növekedés 2008-ig töretlen volt. 2009-ben az oroszországi szénbányászat a 2005-ös szintre esett vissza, amely a válság miatti belföldi kereslet csökkenésének volt köszönhető; az export nőtt.

Az oroszországi szénipar számos problémával küzd: (1) alacsony a termelékenység (3–5-ször alacsonyabb, mint az Egyesült Államokban, Kanadában és Ausztráliában); (2) régi és elavult az eszközállomány; (3) a szénkészletek jellemzően távoli vidékeken helyezkednek el, amely nagy szállítási távolságokat és magas költségeket eredményez; (4) az energiapiacok és -árak kormányzati szabályozása (a földgáz árát még mindig alacsonyan tartják) pedig a széntüzelésű erőművek alacsony versenyképességéhez vezetett. A problémák ellenére a kétezres évek fejlődési trendje pozitívnak tekinthető a széniparban. A szénkitermelés nőtt, számos széntársaság és -bánya jelentősen növelte a termelési hatékonyságot. A magas metántartalom és a sújtólégvesztés azonban továbbra is a hatékonyságnövelés korlátja marad. Az elmúlt évtizedekben az oroszországi szénbányászatban folyamatosan csökkent a mélyművelésű bányák részesedése a széntermelésből.

Az orosz szén legnagyobb oroszországi fogyasztói az erőművek, majd az acélgyártás következik. A kormány hosszabb távon növelné a szén súlyát a hőerőművekben, míg a gázét csökkentené, ám ha a gázárak nem növekednek jelentősen, akkor az áramtermelők továbbra is a földgázt fogják előnyben részesíteni. Ma az orosz energiamérlegben a gáz szerepe kiugróan magas.

Az energiahatékonyság hatalmas rejtett tartalékot jelent Oroszországban. Bár a kétezres években nem elhanyagolható mértékben csökkent az orosz gazdaság energiaigényessége, így is a vásárlóerő-paritáson számított, egységnyi GDP-re jutó orosz primerenergia-felhasználás több mint kétszerese a világátlagnak. A Világbank 2008-as elemzése szerint a primerenergia-felhasználás 45 százaléka megtakarítható lehetne Oroszországban. Ez is alapvetően függ azonban a modernizáció sikerétől és a technikaimport alakulásától.

OROSZORSZÁG KÜLKERESKEDELME

/Ludvig Zsuzsa tanulmánya alapján/

A külkereskedelem a mai orosz gazdaság egyik kulcsfontosságú területe. Jelentősége Oroszországban messze túlmutat a külkereskedelem klasszikus funkcióján, azaz bizonyos, az adott gazdaságban nem előállítható, vagy gazdaságosan nem előállítható javak beszerzésén és az ennek ellentételezéseként is felfogható, komparatív előnyök alapján termelt javak külföldön történő eladásán. A külkereskedelem már a kilencvenes évek elejétől fogva meghatározó fontosságú Oroszország nemzetközi devizatartalékainak képzésében, s nem utolsósorban a költségvetés bevételeinek biztosításában. A kétezres évek első évtizedében az orosz gazdaságban

bekövetkezett nagymértékű stabilizálódásban a külkereskedelem kiemelkedő szerepet játszott, általa realizálódtak magas jövedelemként az ország nemzetközi szinten felértékelődött ásványkincsei. Másik oldalról, az importot tekintve a külkereskedelem kulcsfontosságú szerepű lehet az ország modernizációs folyamataiban.

A gazdasági átmenet során a külgazdasági nyitás és maga a liberalizációs folyamat kiemelt jelentőségű. Az oroszországi liberalizáció azonban a kezdetektől fogva sajátos és ellentmondásos, gyakran visszalépésekkel tarkított folyamat volt, s az orosz külkereskedelem-politikát a liberalizációs és központosító törekvések párviadala jellemezte. Az orosz szabályozás a későbbiekben, s különösen a putyini érában egyre tudatosabbá, az orosz gazdasági szereplők érdekeit jobban szem előtt tartóvá vált, mint a kilencvenes évek első felében. A kétezres évek derekától a – nem egy esetben ráadásul külpolitikai háttérű – protekcionista intézkedések különösen sok bírálatot váltottak ki.

Az elmúlt szűk két évtized alatt Oroszország világkereskedelmi pozíciói sokat romlottak a szovjet időszakhoz képest. Oroszország nemzetközi szinten ugyanúgy nettó exportőr, mint az egykori Szovjetunió volt, amelynek részesedése a világexportból 4,5; míg a világimportból csak 4,1 százalékot tett ki 1985-ben, ami körülbelül Olaszország vagy Kanada szintjének felelt meg. Oroszország az egykori szovjet külkereskedelmi forgalom durván 70-80 százalékát örökölte. Az átmeneti időszak nehézségei során a világ külkereskedelmi forgalmából való részaránya is jelentősen csökkent, a kilencvenes évek derekán exportoldalán valamivel 2 százalék alatt, importoldalán kicsivel 1 százalék fölött mozgott, ezzel csak mintegy 17-18. helyet biztosítva a világranglistán. A kétezres években súlya megnőtt, Oroszország részesedése a világexportból 2008-ban 2,9 százalékot tett ki, a világimportban számított részaránya azonban csak 1,8 százaléknyi volt ugyanekkor. Ezzel Oroszország nemzetközi méretekben a 9. legjelentősebb exportőrnek és a 17. legnagyobb importőrnek bizonyult.

Nehezen kezelhetők a szerkezeti degradáció következményei. A külgazdasági liberalizáció lehetővé tette, hogy mind az orosz fogyasztók, mind pedig a vállalatok fejlettebb, jobb minőségű külföldi árukat vásároljanak a hazai helyett, s ugyanekkor az orosz cégek korábbi partnerei is sorra hasonlóan döntöttek. Az orosz termékek számos területen kiszorultak a világpiacról, különösen a gépipari ágazatokban. Oroszország egyre inkább az Európa energiaellátója, valamint vas- és acéltermelője szerepekbe kényszerült.

Az orosz külkereskedelem vizsgálatakor mindvégig szem előtt kell tartanunk azt a tényt is, hogy abban Európa más országainak adataihoz képest fokozott mértékben jelen vannak árhatások: leginkább a világpiaci olajárak változásai. Világpiaci olajár-rekordok idején például az orosz exportstruktúra egyoldalúsága még jobban kitűnt az adatokból. Az olajárak esése ugyanakkor jelentősen csökkentette az exportból származó bevételeket. A nagymértékű külgazdasági függőség az orosz gazdaság sebezhetőségének egyik lényeges forrása.

Az orosz behozatalban a kilencvenes években két árucsoport emelkedett ki, az élelmiszereké és a gépek, berendezéseké. Az 1998-as orosz gazdasági válságot követően azonban az orosz élelmiszeripar felfutásának és a mezőgazdaságban is lejátszódott konszolidációs folyamatnak köszönhetően a kétezres években az élelmiszer-behozatal jelentősége lényegesen lecsökkent, s 2008-ban már csak 13 százaléknyi súlyt képviselt a teljes importban. Ezzel párhuzamosan szinte töretlenül emelkedett a gépimport jelentősége, s mára már több mint a felét teszi ki a teljes behozatalnak. Ez orosz szempontból kedvező és kedvezőtlen folyamatokra is felhívja a figyelmet, azonban vélhetően ez utóbbiak vannak túlsúlyban.

A külkereskedelem földrajzi súlypontjaira meghatározó hatású Oroszország eurázsiai fekvése. A legjelentősebb kereskedelmi partnerek az országgal szomszédos térségek és államok közül kerülnek ki, ez azonban Oroszország esetében jóval szélesebb kör, mint bármely más ország vonatkozásában. A külkereskedelmi súlypontokat az ország történelme is befolyásolja. Érthető módon továbbra sem elhanyagolható, bár a kilencvenes évek elejéhez képest lényeges arányvesztéssel, a korábban a szovjet birodalom és gazdasági komplexum részét képző

posztszovjet térség szerepe. Európa tradicionálisan fontos kereskedelmi partnere volt az orosz gazdaságnak, s ezt a pozícióját mind a mai napig megőrizte. Az Európai Unióval folytatott kereskedelmet nagyon leegyszerűsítve úgy jellemezhetjük, hogy orosz energiahordozókért, vas- és acéltermékekért valamint egyéb nyersanyagokért cserébe az Unió gépeket, berendezéseket és különböző fogyasztási cikkeket szállít Oroszországba, azaz alacsony hozzáadott érték cserélődik magasra. Az új feltörekvő, egyre nagyobb jelentőségű, azonban Oroszországban kétségkívül az egyik legtöbb fejfájást okozó partner a világkereskedelemben második legjelentősebb pozícióval rendelkező szomszéd, azaz Kína. 2008-ban importoldalón már Kína volt a legnagyobb partner, megelőzve a korábbi élvonalas Németországot, míg az export vonatkozásában helyezése szerényebb, hetedik volt, tekintettel az orosz kivitel erőteljes európai irányultságára. A Kínával szembeni hatalmas kereskedelmi deficit az orosz külkereskedelmi kapcsolatrendszeren belül szinte példátlan.

A világgazdasági válság az orosz külkereskedelmet két csatornán keresztül is jelentősen befolyásolta. Egyrészt, az exportpiacok beszűkülése visszavetette a kivitelt. Másrészt, az olajárak zuhanása okozott nagyarányú exportbevétel-esést.

Úgy tűnik, hosszú évek bizonytalansága után az orosz vezetés 2010 őszén már valóban készül a WTO-tagságra, s a tagság közelebb került hozzá, mint eddig bármikor. A döntés azonban sokkal inkább politikailag determinált lesz, mintsem gazdasági folyamatok által vezérelt.

A világgazdasági válság következményeire való orosz válaszkérés részeként a Gazdaságfejlesztési Minisztérium Oroszország 2020-ig szóló külgazdasági stratégiájának kidolgozásához látott hozzá. A legfőbb célok az alábbiak:

- Oroszország világgazdasági súlyát a 2007-es 3,2 százalékról 2015-re 3,8; 2020-ra 4,3 százalékra növelni.

- Az orosz export értékét a 2007-es 354 milliárd dollárról 2015-re 630-650, 2020-ra 900 milliárd dollár fölé emelni.

- Több, mint hatszorosa növelni a kivitelben a gépgyártás termékeinek értékét, elérve a 110-130 milliárd dollárt.

- A szolgáltatásexportban közel négyszeresre emelni a közlekedési szolgáltatások értékét, 2020-ra elérve 45 milliárd dollárt.

- A *high-tech* termékek piacán biztosítani az orosz eladások 5-10 százalékos részarányát, 5-7 termék stabil pozíciójával.

A célok igen ambiciózusak. Úgy tűnik, az alkalmazni kívánt eszközök az állami szerep megerősítését hozzák majd, a hivatalos dokumentum szerint egyrészt az orosz vállalatok exporttevékenységének támogatása, másrészt az orosz piacra behozott termékek és tőke megfelelő szabályozása, harmadrészt pedig a külgazdasági tevékenység „irányításának” támogatása révén. Többek között a legfontosabb partnerországokkal szorosabb kétoldalú kapcsolatépítésre törekednek, jobban kívánnak élni az orosz külkereskedelmi képviselők kínálati lehetőségeivel, évente tervezik jóváhagyni a vám- és tarifapolitika főbb irányelveit. Bár egyelőre csak egy vázlatos koncepcióról van szó, abban a további külgazdasági nyitással szemben inkább az állami szabályozás és növekvő szerepvállalás, a multilaterális együttműködéssel szemben a kétoldalú kapcsolatépítés kerül előtérbe.

KÜLFÖLDI KÖZVETLEN TŐKEBERUHÁZÁSOK OROSZORSZÁGBAN, KITEKINTÉSEL AZ OROSZORSZÁGI MAGYAR BEFEKTETŐKRE

/Weiner Csaba tanulmánya alapján/

Az első világháború előtt jelentős szerepe volt a külföldi tőkeberuházásoknak az Orosz Birodalomban, az 1917. októberi forradalom azonban súlyos következményekkel járt a külföldi tulajdonra, a szovjet vezetés visszautasította a nyugati államok reparációs igényeit. Ám mivel a külföldi tőkére Szovjet-Oroszországnak szüksége volt, 1920-ban megteremtették a koncessziós jogi feltételeit. 1928-tól újabb koncessziós szerződések kötésére már nem került sor, 1929 végén pedig Sztálin bejelentette, hogy a NEP korszaka lezárult. Az utolsó koncessziós vállalatot 1944-ben (illetve más forrás szerint 1946-ban) számolták fel. A koncessziós vállalatok nem járultak hozzá mérhetően a gazdaság feltőkésítéséhez és modernizációjához, s az államháztartás szempontjából sem volt különösebb szerepük.

A külföldi tőkeberuházásokban 1987 eleje jelentett újabb fordulópontra: a gorbacsovi peresztrojka jegyében lehetővé tették a közös vállalatok alapítását a Szovjetunióban. A Szovjetunió felbomlása előtt született meg az 1990. október 26-i elnöki rendelet a külföldi tőkeberuházásokról az SzSzkSz-ben és az 1991. július 4-i törvény a külföldi tőkeberuházásokról az OSzSzkSzK-ban, amely engedélyezte a százszázalékos külföldi tulajdonú társaságok létét és a profitrepatriálást.

Az orosz gazdaság nehézségei, ám a stabilizáció jelei közepette és az 1994-es FDI-beáramlás csökkenését követően 1995-ben megugrottak a külföldi közvetlen tőkeberuházások Oroszországban. Ezek a befektetések a *first mover* előnyökre épültek. Fontos lépés volt, hogy Borisz Jelcin 1995 végén aláírta a termelismegosztási egyezményekről szóló törvényt.

A kilencvenes években csekély volt az FDI szerepe Oroszországban, csak néhány ágazatra korlátozódott, s nem vált a gazdaság húzóerejévé. A fordulat 2003-ban következett be, amikor közel 8 milliárd dolláros külföldi közvetlen tőkebefektetést hajtottak végre Oroszországban. Oroszország ma a világ egyik legnagyobb FDI-fogadó országa. 2000-ben még csak a 38. helyen állt 2,8 milliárd dolláros éves volumennel, 2008-ban azonban 75,5 milliárd dollárral már az ötödik helyet érte el az Egyesült Államok, Belgium, Kína és az Egyesült Királyság mögött. 2009-ben a válság következtében az oroszországi külföldi közvetlen tőkeberuházások csaknem megfelezték 2008-hoz képest, 38,7 milliárd dollárra csökkentek, ám Oroszország így is a hatodik legjelentősebb célország maradt az Egyesült Államok, Kína, Franciaország, Hongkong és az Egyesült Királyság után. A kilencvenes években csak 1999-ben ment 10 százalék fölé az éves FDI aránya az oroszországi bruttó állóeszköz-felhalmozásban, a közelmúltban azonban jelentősen megugrott az FDI részesedése: 2007-ben és 2008-ban már meghaladta a 20 százalékot, míg 2009-ben csak 14,7 százalékot képviselt.

Az oroszországi FDI-állomány a 2000. végi 32,2 milliárd dollárról 2007 végére 491,1 milliárd dollárra, vagyis 15-szörösére emelkedett, majd 2008-ban – a rekordnagyságú tranzakció ellenére a leértékelődésnek köszönhetően – 215,8 milliárd dollárra zuhant. 2009 végén 382,5 milliárd dollárt tett ki. Az elkövetkező három évre vonatkozó közvetlen tőkeberuházások valószínűségét néző úgynevezett *FDI Confidence Indexe* alapján Oroszország 2010-ben a 2007-es 9. helyről a 18.-ra esett vissza.

A különböző intézmények – számbavételi módszertanuk alapján – eltérő adatokat szolgáltatnak az orosz *M&A*-piac alakulásáról. A számokból azonban jól látszik, hogy szemben Kínával, Oroszországban a külföldi beruházások jelentős részét a határon átívelő *M&A*-ügyletek képviselik. Az UNCTAD gyűjtése szerint a határon átívelő, Oroszországban végrehajtott fúziós és felvásárlási ügyletek száma a válság alatt 2009-ben tovább nőtt, összértéke azonban erőteljesen visszaesett. Jóllehet így is a 6. helyen állt a világon 2009-ben. Az *Ernst & Young* szerint a válság ellenére az FDI-projektek száma is emelkedett 2009-ben, viszont a 2008-asnál kevesebb

munkahelyet hoztak létre. Az FDI-projektek száma alapján Oroszország az 5. legvonzóbb célpont volt Európában.

A Roszstat adatai szerint az oroszországi külföldi közvetlen tőkeberuházások legjelentősebb forrásországai Hollandia, Ciprus és Németország. Ciprus és Hollandia kiemelt szerepe két problémára hívja fel a figyelmet: a *round-tripping* és a *trans-shipped* FDI jelenségére. Előbbi a visszaáramló orosz eredetű tőke miatt az FDI nagyságának a megállapítását nehezíti, utóbbi pedig a viszonylati megoszlást, a valódi forrásországot homályosítja el. Mindazonáltal kutatásaink szerint a legnagyobb befektetők (továbbra is) az EU-ból kerülnek ki.

A külföldi közvetlen befektetések térségi koncentrációja meglehetősen erős Oroszországban. Moszkva részesedése 36,9 százalékot ért el, Szahalin megye 17,6, Moszkva megye 8,7, Szentpétervár 3,5, Omszk megye 2,7, Krasznodar kraj 2,6, Tyumeny megye 2,4, Cseljabinszk megye és Leningrád megye 2,1-2,1, Tatársztán 1,3 százalékot. A tapasztalat szerint a regionális hatóságoknak jelentős szerepük van a külföldi beruházások alakulásában a régiókban.

A FDI ágazati prioritásainak alakulása egyrészt a külföldi befektetők prioritásait, másrészt az orosz gazdaságban jelentkező piaci lehetőségeket tükrözik. Az energiahordozók kitermelésében a külföldi befektetések jellemzően az olajtermelésbe mentek. Az olaj- és gázárak 2003 utáni felfutása ösztönzőleg hatott a külföldi társaságokra, az orosz állam azonban a kitermelési adóval és különösen az exportvámokkal erőteljesen megsarcolja az olajtársaságokat. A feldolgozóiparon belül az élelmiszer, ital, dohánytermékek gyártása a legjelentősebb ágazat. A multinacionális társaságok az orosz fogyasztási szektor számos szegmensében már vagy piacvezetők, vagy jelentős tényezők. Bár az oroszországi külföldi közvetlen tőkebefektetésekben a járműgyártás részesedése nem jelentős, az autógyártásban évről évre látványosan nő a külföldi tőke szerepe.

Az oroszországi makrogazdasági stabilitás, a költségvetés és a külső adósság menedzselése, a hatalmas devizatartalékok felhalmozása érdemben javította a befektetői klímát.

Oroszország egyre erőteljesebben fordul az importhelyettesítő iparosítás felé és aktívan él az importkorlátozással. Az importhelyettesítési törekvés számos ágazatban kimondott cél. Elég a 2009 októberében jóváhagyott, 2020-ig szóló gyógyszeripari fejlesztési stratégiára, a *Dmitrij Medvegyev* elnök által 2010 elején aláírt élelmiszerbiztonsági doktrínára vagy éppen a vámokkal védett, 2010-től roncsprogrammal kíségetett autógyártásra gondolni. Jelentős szerepe lett az importhelyettesítő FDI-nak is.

A kétezres évek elejéig a kormány kevés lépést tett a külföldi beruházások ösztönzése érdekében. A kormány a közelmúltban változtatott a külföldi tőkéhez való hozzáállásán: az FDI-ra mint eszközre tekint a modernizációs célok eléréséhez. A korábbi szabad gazdasági övezetek (SzGÖ) negatív tapasztalatai (kivéve a Kalinyingrádi SzGÖ-t és a Magadáni SzGÖ-t) ellenére a kétezres évek közepén Oroszország különleges gazdasági övezetek (KGÖ) létrehozására szánta el magát. A KGÖ-k egyelőre nagyon keveset nyújtanak a külföldi társaságoknak, azok pedig ritkán is fordulnak elő bennük. Nem véletlen, hogy az orosz parlament 2009 decemberében módosította a különleges gazdasági övezetokről szóló törvényt, egyszerűbbé és szélesebb kör számára lehetővé téve a letelepedést.

Az MNB szerint az Oroszországban megvalósított magyar közvetlen tőkebefektetések állománya 2006-ban ugrott meg: a 2005 végi 16,6 millió euróról 2006 végére 139,6 millió euróra nőtt. A 2008 végi állomány 205,5 millió euróra rúgott, amely a teljes kihelyezett magyar FDI-állomány 1,7 százaléka. A korábbi évek minimális tőkebefektetései után 2006-ban 411,1 millió euró, 2007-ben 114,3 millió euró, 2008-ban pedig 239,3 millió euró közvetlen tőkebefektetést hajtottak végre Oroszországban. A 2009-es adat viszont negatív. A válság hatása érződött a magyar befektetéseken is.

AZ OROSZ TÁRSASÁGOK KÜLFÖLDI TŐKEKIHELYEZÉSEINEK ALAKULÁSA A VILÁGON ÉS AZ OROSZ BEFEKTETŐK MAGYARORSZÁGI JELENLÉTE

/Weiner Csaba tanulmánya alapján/

Az orosz társaságok tőkeexportja a XIX. század utolsó évtizedeiben kezdődött. A tőke főként Kínába, Perzsiába és Mongóliába irányult. A két világháború közt a Szovjetunió ugyan nem vonta vissza az összes kihelyezett tőkét, de radikálisan csökkentette. A Törökországgal, Iránnal, Afganisztánnal és Mongóliával folytatott kereskedelem támogatása érdekében kereskedőtársaságok egész hálózatát hozta létre és működtette ezekben a hagyományos partnerországokban. A nyugat-európai kereskedőcégek csak később alakultak meg. Ezeken kívül bankok, szállítási társaságok, biztosítók és más cégek is létrejöttek szovjet tőkével.

A második világháborút követően némileg nőtt a külföldi társaságok száma, ám így sem voltak sokan. A nyugati szovjet leányvállalatok túlnyomó többsége az olaj, a fémek, a fa, a vegyi áru, a gépek és a járművek értékesítésében vett részt. A szovjet társaságok nem voltak különösen aktívak a KGST-államokban, a nyolcvanas évek közepén mindössze néhány közös vállalat működött, majd a peresztrojkanak és a kelet-európai szabályozás javulásának köszönhetően ugrott meg a számuk.

A kétezres években a megugró nemzetközi energiahordozó- és nyersanyagárak a természeti erőforrásokon alapuló társaságok előretörését hozták. Az orosz központi bank adatai szerint az oroszok külföldi közvetlen tőkebefektetései a kétezres években előbb 2003-ban, majd 2006-tól vettek nagy lendületet. 2008-ban 56,1 milliárd dolláros rekordnagyságú közvetlen beruházást eszközöltek, ám a világválság 2008 harmadik negyedétől már erőteljesen megmutatkozott a számokon, majd 2009-ben 17,9 százalékos csökkenés következett be. A 2009-es 46,1 milliárd dollárral Oroszország a hetedik legnagyobb FDI-exportőr volt a világon az Egyesült Államok, Franciaország, Japán, Németország, Hongkong és Kína mögött. Az újrabefektetett jövedelmek 2003-tól kezdve játszanak szerepet a közvetlen tőkeberuházásokban, azt megelőzően nem vagy alig került sor a profit reinvesztíciójára. 2009-ben a külföldön végrehajtott közvetlen tőkebefektetések hosszú évek után ismét meghaladták az Oroszországban megvalósított külföldi közvetlen tőkebefektetéseket.

A kétezres évek közepétől kezdve az orosz társaságok hatalmas felvásárlásokat hajtottak végre. A fúziók és felvásárlások során általában fejlett országbeli társaságokat céloznak meg, főként Európát és Észak-Amerikát. A FÁK-ban az orosz nyelv és a helyi üzleti környezet jó ismerete nagy segítségükre van. 2008-ban a határon átnyúló orosz fúziók és felvásárlások nettó értéke még csak bő 10 százalékkal csökkent, 2009-ben azonban további 54,3 százalékkal. Az orosz zöldmezős projektek fő terepe a FÁK-térség, de a sorban Kína és Németország is feltűnik.

A 20 legjelentősebb orosz bázisú TNC külföldi eszközeinek földrajzi megoszlásában továbbra is Nyugat- és Közép-Európa (49%) vezet a FÁK-térség (23%) előtt. Észak-Amerika részesedése a hatalmas fémipari beruházásoknak köszönhetően 2008 végén már 17 százalék volt; Afrika 7 százalékot, Ázsia és Ausztrália 4 százalékot tudhatott magáénak, míg Latin-Amerika gyakorlatilag nulla százalékot.

Bár még mindig az orosz olaj- és gázszektor vezet a külföldi közvetlen tőkeberuházásokban, a legutóbbi időkben a vas- és színesfém ágazatok felvásárlásai voltak a külföldi vagyoneszközök növekedésének a fő motorjai. Ezeket követik a távközlés és a szállítás képviselői, majd az áramtermelés, a gépgyártás és a vegyipar jön, de jelen van külföldön a kiskereskedelem és az élelmiszeripar is. Új jelenség a média, a rendszerintegrátorok és egyéb vállalkozók külföldi terjeszkedése. Az építőanyag-ipar, a fa- és papíripar, valamint a ruhaipar is megjelent külföldön. A szerencsejáték-üzletben érdekelt Ritzio Entertainment külföldi terjeszkedése, Roman Abramovics futballklub-vásárlása, a Kalina kozmetikai vállalat

németországi akvizíciója az orosz befektetések sokszínűségéről tanúskodik. Az ingatlanszektorban végrehajtott külföldi tőkeberuházás a tőkekimenekítés egyik legismertebb formája volt a kilencvenes években. A legfőbb orosz ingatlanvásárlási célpont 2009-ben – 2008-hoz hasonlóan – Bulgária volt.

Az orosz TNC-k külföldi terjeszkedése mögött a legkülönbözőbb motivációk állnak, de a legerősebbek az erőforrások kiaknázása és a piackeresés. A nyersanyagokhoz történő hozzáférésnél az oroszországi kitermelési költségek növekedése is fontos szempont. A vaskohászati társaságok észak-amerikai és európai felvásárlásai során a kereskedelmi akadályok megkerülése (piacszerzés) kiemelt szerepet játszott, miközben továbbra is kérdéses Oroszország WTO-tagságának időpontja. A *downstream* integráció nemcsak a Lukoil és a Gazprom, hanem az áramszektorban érdekelt Inter RAO JeESz és az acélgyártó NLMK (Magnyitogorszkij Metallurgicseskij Kombinat) külföldi stratégiájának is a jegye. Európában meglehetősen látványos a Lukoil azon törekvése, hogy ne az értéklánc alsó végén értékesítse a terméket (nyersolaj), hanem biztosítsa a magasabb hozzáadott értéket (olajfinomítók) és elérje a végső fogyasztókat (töltőállomások). Az orosz társaságok részéről ritka a hatékonyságkeresés, s Kínával szemben a stratégiai előnyöket kihasználó beruházások csak kis szeletét képezték a motivációknak. A beruházásokban résztvevő orosz társaságok és ágazatok körének bővülésével azonban ez utóbbi változóban van. A külföldi tőkeberuházások mögött olyan tényező is feltűnik, mint a nagyobb globális elismertség és az imázs javítása. A kifelé irányuló orosz közvetlen tőkeberuházásokban nem elhanyagolható szerepet játszanak az oroszországi gazdasági-politikai körülmények mint lökést adó tényezők.

Az orosz kormány politikája hosszú időn keresztül igen óvatos volt, mert a külföldi befektetéseket a tőke menekülésének, kimentésének tekintette. Kedvező, a tőkekivitel támogató változások indultak meg e téren 2000 után.

A fejlett nyugati államokban az orosz vállalati térhódítás a kétezres évek közepéig nem váltott ki különösebb negatív reakciókat, ám az akvizíciók volumenének növekedésével párhuzamosan egyre nagyobb figyelmet kapott az orosz cégek nyugati expanziója, főként, ha a stratégiaiilag jelentős energetika volt a beruházás tárgya.

Az orosz befektetésekkel szembeni aggályok a biztonság és a lehetséges politikai beavatkozás mellett a vállalatirányítás minősége vagy olyan intézkedések miatt is felmerülnek, amelyek nem felelnek meg a szakmai standardoknak. Számos orosz társaság vásárolt nehéz helyzetben lévő vállalatot(ka)t, ám sokszor kudarcot vallottak. A tudás megszerzése érdekében eszközölt beruházások között is akadt olyan, amely nem járt sikerrel és olyan is, amely igen, de ehhez további komoly erőfeszítésre volt szükség. Az orosz társaságoknak külföldön a költségcsökkentési törekvéseik (elbocsátás, bérek) során a helyi ellenállással (szakszervezetek) is szembe kellett nézniük. Problémát jelent a külföldi terjeszkedésben a humán erőforrás (a nyelvtudás, a nemzetközi üzleti ismeret hiánya), illetve egyes esetekben a vállalati szerkezet is.

Az MNB felmérése szerint az orosz közvetlen tőkebefektetések állománya Magyarországon a speciális célú vállalatok nélkül 2008 végén 24,7 millió euró nagyságú volt, amely a magyarországi FDI-állomány mindössze 0,04 százaléka. 2007 végén az orosz FDI-állomány még 697,3 millió eurót tett ki a 2006 végi 17,1 millió eurót követően. Míg 2008-ban 677,4 millió eurós tőkekivonás ment végbe részvény és egyéb részesedés formájában (5,8 millió eurós tőkebefektetés mellett), addig 2009-ben 785,6 millió eurós nettó közvetlen tőkebefektetés érkezett Oroszországból döntően az olajipari Szurgutnyeftyegaznak köszönhetően. Ezzel 2009-ben Oroszország volt a legnagyobb befektető Hollandia és Svájc előtt.

**MAGYAR-OROSZ KAPCSOLATOK A RENDSZERVÁLTÁST
KÖVETŐ KÉT ÉVTIZEDBEN:
FÓKUSZBAN A KÉTOLDALÚ KERESKEDELEM**
/Ludvig Zsuzsa tanulmánya alapján/

Ellentmondásos és nem egyszerű feladat a magyar-orosz kapcsolatok alakulásának tényezőit, a változásokat és a különböző érdekviszonyokat megvilágítani az elmúlt két évtizedre vonatkozóan. A politikai megközelítésű elemzések zöme a magyar-orosz kapcsolatok történetét az egymást követő magyar kormányok jellegéhez kapcsolja. Kétségtelen, hogy a magyar belpolitikában bekövetkezett nagyobb váltások jelentős mértékben hatottak az ország Oroszország-politikájára mind külpolitikai mind pedig külgazdasági vonatkozásban, ez a megközelítés megítélésünk szerint mégis leegyszerűsítő. A belpolitikai szempontok túlsúlya helyett tehát érdemes a magyar-orosz kapcsolatokat kicsit távolabbról, komplexebb módon, s abban a belső oroszországi fejleményeknek és a nemzetközi összevetésnek is fontos szerepet szánva vizsgálni. Adott körülmények között mire voltak képesek, milyen eredményeket értek el a volt szocialista országokat, az Európai Unió új tagjait magába foglaló közép-kelet-európai régió más államai? Az elemzés elsősorban a visegrádi államokkal, valamint Romániával és Bulgáriával veti össze a magyar eredményeket, ezen országokat ítélve meg hozzánk leginkább hasonló helyzetben lévőknek.

A fentiekben megfogalmazott szempontokat is figyelembe véve megítélésünk szerint a következő szakaszok különböztethetők meg a magyar-orosz (kereskedelmi-gazdasági) kapcsolatokban:

1. A nagy törés időszaka (1989-1991)
2. Az új orientációk kifejlődése (1992-1997)
3. Újabb törés, kihülő kapcsolatok (1998-2002)
4. Pragmatikus alapokon fejlődő kapcsolatok (2002-2008)
5. Lendületvesztés: a gazdasági válság hatásai (2009 - ?)

A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján a két ország különböző technikák révén próbálta meg az áruforgalom szintjének rohamos csökkenését megállítani, s a korábbi árustruktúrát konzerválni, azonban a tények alapján kevés sikerrel. A magyar-orosz kereskedelem, hasonlóan más közép-kelet-európai országokban tapasztalt folyamathoz, egy-két év alatt oly látványosan esett össze, hogy az orosz /szovjet reláció – különösen az export vonatkozásában – szinte marginálissá vált.

A kilencvenes évek eleji Magyarország külgazdasági prioritásaira nagymértékben rányomta bélyegét a meghirdetett euroatlanti integrációs irányvonal. Magyarország európai uniós (ekkor még EK) tagsági törekvéseit az érintett szervezet elfogadta és támogatta, s az 1991-ben aláírt és 1994 elején hatályba lépett Európa Megállapodással egy olyan gazdasági közeledési folyamat indult el Magyarország és az európai integráció között, amely ettől kezdve a kilencvenes években a magyar gazdaság számára a legjelentősebb külső impulzusokat jelentette. Az EK részéről megajánlott és bevezetett aszimmetrikus liberalizációs folyamat önmagában is a nyugat-európai külgazdasági kapcsolatrendszer felerősödésével járt. A külgazdasági (elsősorban kereskedelmi, de tőkebefektetési) kapcsolatokban (is) néhány év alatt kiemelkedően magas részarányra tett szert az 1993-tól már Európai Unió néven ismert közösség. A magyar gazdaság európai uniós beágyazottsága nem uniós csatlakozásunkat követően, hanem már évekkal azt megelőzően, lényegében a kilencvenes évek folyamán alakult ki.

Az euroatlanti integrációs „jelszó” alatt a korábbi keleti irányú kapcsolatok gyors sorvadásnak indultak, azonban ezek nem feltétlenül központi szándékolt és levezényelt

folyamatok voltak, bár kétségtelen, hogy az új magyar vezetést egyfajta bizalmatlanság jellemezte az oroszországi gazdasági és politikai stabilitást illetően. Vélhetően magyar oldalon nagy szerepe volt a spontán vállalati magatartásnak és a helyzet váratlan voltának is. Ráadásul ezen időszak a magyar gazdaságtörténetbe mély recesszióként vonult be, azaz a magyar termelés problémái is jelentkeztek az exportkapacitások, majd a kivitel tényleges csökkenésében. A termelés csökkenés egy jelentős része azonban reláció-specifikus: a korábbi tervgazdálkodási rendszerben kiépített és államilag vezényelt vállalatközi kapcsolatok hirtelen megbomlása, s egyáltalán a mindkét oldalon elinduló vállalati átalakulási folyamat egyik következménye. Mindmáig vitatott kérdés, hogy a KGST összeomlása vezetett az érintett országok mély recessziójához, vagy fordítva, a gazdasági mélyrepülés természetes folyamánya volt a kereskedelmi szálak leépülése. Az orosz gazdaság erősödő problémái és a kapcsolódó politikai bizonytalanságok ugyanakkor kockázatosabbá is tették az orosz piacot. A tökeerősebb – ráadásul nem egy esetben az állami exporthitel-biztosítók által is támogatott – nyugati cégek kedvezőbb fizetési konstrukciókat, s esetleg még jobb minőséget is kínálva kezdték kiszorítani a közép-kelet-európai, köztük magyar vállalatokat korábbi orosz piacokról. A kapcsolatok drámai lazulása tehát egy harmadik fél, a nyugati országok támogató jóváhagyása mellett ment végbe. A közép-kelet-európai átalakulási folyamat során ugyanis a Nyugat maga is „elvárta” a térségtől a látványos szakítást a keleti partnerrel. A már említett és elemzett belső és orosz okok mellett ez állhat egy közös magyarázó tényezőként a mögött a tény mögött, hogy valamennyi hasonló sorsú országban ugyanilyen fajta és nagyságrendű leépülés következett be a kétoldalú viszonyrendszerekben.

A magyar-orosz kereskedelmi-gazdasági kapcsolatokra a kilencvenes évek legeleje óta jellemző a szénhidrogén-behozattal összefüggő tetemes magyar kereskedelmi hiány, amelynek mértéke az évtized folyamán 1 milliárd dollár körül mozgott. Míg a magyar kivitel jelentősen visszaesett, a zuhanás mértéke az orosz kivitel oldalán, szerkezeti sajátosságokkal összefüggésben kevésbé volt látványos. Mindazonáltal orosz oldalon épp a szénhidrogének növekvő dominanciája miatt egyre kedvezőtlenebb orosz kiviteli szerkezet okoz fejfájást mind a mai napig, míg a magyar kivitel az oroszsal összevetve diverzifikáltabb és kedvezőbb összetételű, magasabb hozzáadott értéket képvisel. 1990-ben a szovjet relációs behozatalunknak még „csupán” mintegy felét adták az ásványi fűtőanyagok, részesedésük az évtized közepén már 60, a kilencvenes évek végén pedig 70% fölé emelkedett.

A magyar-orosz kereskedelemben érintett vállalati kör a fenti szerkezeti sajátosságok által formálva alakult ki. Magyar importoldalán egy-egy nagyvállalat játszik kiemelt szerepet, mint pl. a MOL vagy a Paksi Atomerőmű, míg exportoldalán a kép színesebb: hazai közép- és nagyvállalatok, valamint itt letelepült multinacionális vállalatok, és eseti jelleggel bekapcsolódó kisebb vállalkozások egyaránt megjelentek az orosz piacon.

Bár az 1998-as orosz válság Oroszország valamennyi kereskedelmi partnerét igen jelentősen érintette, a visszaesés mértékét és a kilábalás idejét tekintve már érzékelhetők különbségek az egyes partnerországok között. E tekintetben a magyar kivitel különösen erős veszteségeket szenvedett, amelynek áruforgalmi szerkezeti és gazdaságpolitikai okai egyaránt voltak. Az előbbi a válság utáni orosz élelmiszeripari erősödéssel függ össze. Ami az utóbbit illeti, az Oroszországgal szemben eleve bizalmatlan, egyébként éppen frissen hatalomra került magyar vezetés vélhetően túlreagálta az oroszországi eseményeket, de legalábbis nem volt képes a piacról való egyszeri kiszorulásunk tartós következményeinek felmérésére.

A válság utáni javuló orosz gazdaságban mutatkozó lehetőségekre a magyar kivitel későn és nehézkesen reagált. Ez különösen szembeötlő nemzetközi összehasonlításban pl. nyugat-európai, de más közép-kelet-európai államokkal is. A tétovázás a magyar vállalati köröknek is felrögható /kivétel e téren a gyógyszeripar/, hiszen bár az állam különböző eszközökkel képes támogatni többek között az orosz piacon való magyar vállalati megjelenést, a vállalati partnerkapcsolatok kialakítása, kezdeményezése alapvetően az üzleti szféra feladata

piacgazdasági viszonyok között. Mindemögött természetesen a magyar társadalomban erősen élő ruszsofóbia is szerepet játszott, amelyhez sajnálatos módon a magyar sajtónak a posztszovjet témákban szinte csak a negatívumokra figyelő hozzáállása – igen károsan – kedvező hátszelet adott. A korábbi kiszorulási és kivonulási folyamatok az oroszországi válságot közvetlenül követő időkben tovább erősödtek.

A XXI. században a magyar-orosz gazdasági kapcsolatok már éles verseny közepette alakultak, s ebben a magyar vállalatok többsége hátrányos helyzetben volt a tőkeerős nyugati cégekkel szemben. Mindez nem jelenti azonban azt, hogy nem találhatók és keresendők meg azok a piacrészek, vagy éppen korábban már működőképesnek bizonyult részterületek, ahol a magyar vállalatok jó eséllyel javíthatják piaci pozícióikat Oroszországban. Ezen piaci szegmensek kutatása már csak azért is létfontosságú, mert a hatalmas orosz piacon a magyar termelők gyakran nem tudnak kellő mennyiségű áruval, kellő mértékű koncentrációban megjelenni. Az orosz piac emellett magasabb kockázatokkal is jellemezhető, s ez igényli az állami szerepvállalást a hitelek nyújtásánál vagy garanciavállalásoknál. Az is igaz általában is, hogy az orosz piacon, bár azt alapvetően a piacgazdasági viszonyok jellemzik, mégis jelentős, s erősödik a szerepe az állami szintű kapcsolatépítésnek és a különböző támogatási formáknak. Az orosz piac tehát sok szempontból speciális figyelmet és szaktudást igényel! A kétezres évek folyamán ezt felismerve a magyar gazdasági vezetés jelentős lépéseket tett Oroszország irányában, amely lépések eredményei néhány év elteltével már tükröződtek a magyar-orosz gazdasági kapcsolatok egy sor területén, például a szolgáltatásexport vagy egyéb együttműködési formák erősödésében. A termékek kereskedelmében megvalósult magyar exportsikereket azonban nem szabad túlbecsülni: a magyar kivitel felfutása az orosz piacon elsősorban a belső kereslet megerősödésének tulajdonítható, s ebből a folyamatból nemcsak a magyar termelők profitáltak. Fontos azt is látnunk, hogy a magyar kivitel egészéhez hasonlóan az orosz relációban is meghatározó a szerepe a Magyarországon letelepült transznacionális cégeknek, amelyek üzleti döntései egy adott piac vonatkozásában lényegében függetlenek a magyar állam szintjén tett erőfeszítésektől. Az áruszerkezeti statisztikai adatokból jól látszik, hogy a kétezres évekbeli látványos orosz piaci magyar exportfelfutás nagyjából ilyen, tehát Magyarországon kívül álló, részben uniós tagságunkkal összefüggő döntéseknek volt köszönhető.

A szovjet korszakkal ellentétben ma már sokkal inkább a magyar vállalati kör részéről tanúsított egyes üzletpolitikák, és ellenkező oldalon, közöny és hozzá nem értés, piaci információhiány az, ami meghatározza az üzleti kapcsolatok sikeres voltát vagy éppen kudarcát. Különösen igaz ez az árukereskedelemre. Az állam mindehhez – az alapvető fontosságú kétoldalú egyezmények megkötését követően – már csak egy kisebb részt tehet hozzá, segítheti a kapcsolatrendszer fejlődését, vagy járulhat hozzá passzivitásával annak leépüléséhez. Segíthet például az információs rendszerek hatékonyabb kiépítésében, korlátozott módon élhet exportpromóciós lehetőségekkel, illetve az állami garanciavállalás eszközeivel.

Mindazonáltal – hasonlóan a többi közép-kelet-európai országhoz – a magyar gazdaság számára még mindig jelent némi előnyt a kapcsolatrendszer múltbeli szorossága: a másik fél gondolkodásának, mentalitásának jobb ismerete. Mindennek súlyát azonban nem szabad túlbecsülnünk, hiszen ezek az előnyök az elmúlt két évtizedben erősen megkoptak. Oroszország és a rá vonatkozó ismeretek azonban lépcsőfokot jelenthetnek más, távolabbi posztszovjet piacok felé is. Az orosz kapcsolatok ma azért is fontosak lehetnek, mert rajtuk keresztül olyan jelentős piacokra is eljuthatunk, mint a kazah vagy belorusz piac, hiszen 2010-től – még ha posztszovjet gyakorlat szerint kivételek sokaságától tarkítva is, de mégis – életbe lépett az orosz-kazah-belorusz vámunió.